

Národní jazyky v české knižní produkci druhé poloviny 18. století*

Ondřej Bláha

NATIONAL LANGUAGES IN THE CZECH BOOK PRODUCTION OF THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The study considers the ratio between books written in one of the national languages (German, Czech), books written in Latin in the total book production of Bohemia, Moravia and Austrian Silesia in 1751, 1761, 1771, 1781, and 1791. Data obtained by excerpting the catalogues of the National Library of Prague and the Scientific Library in Olomouc are used to outline the changing language situation in the Czech Lands. The author indicates that Czech as a language for more demanding communication (both written and printed) only faced a real threat at the end of the 18th century, when German occupied positions previously occupied by Latin, while the imports of German-language literature from the countries beyond the borders of Bohemia, Moravia and Austrian Silesia were rising. Furthermore, the author draws attention to the importance of Czech-language books in the output of Slovak and Hungarian printers for the creation of a language consciousness in the Czech Lands.

KEYWORDS:

history; linguistics; 18th century; book printing; Czech Lands; language situation; Latin; German; Czech

Jazyková situace v českých zemích 18. století byla dříve zobrazována (spíše tendenčně a hlavně z pohledu češtiny) jako „úpadková“.¹ Toto hodnocení, motivované jistě zejména ideologií českého národního hnutí, se opíralo o konstatování funkční omezenosti češtiny v pobělohorské době, pracovalo s jednotlivými případy potlačování jazykově české kultury, argumentovalo mimo jiné rozsáhlým pronikáním dialektismů do psaného jazyka² a také tím, jak výrazně byla v některých textech s vyšší komunikační ambicí jazyková struktura češtiny ovlivněna němčinou. Jako zdroj ilustrací zmíněného „úpadku“ byly v těchto pracích užívány například administrativní texty z doby panování císařovny Marie Terezie³ nebo mluvnická díla Jana Václava Pohla

* Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Čeština mezi Palackým a Masarykem: jazyková politika, normy a tendence*, reg. č. FPVC2014/02. Poskytovatelem podpory je FF UP v Olomouci.

1 Josef DOBROVSKÝ, *Dějiny české řeči a literatury*, Praha 1951 [1792], s. 124; Jakub MALÝ, *Stručný přehled osudů jazyka českého*, Časopis Českého museum 20, 1846, č. 2, s. 149–162, zde s. 149; Václav VONDRÁK, *Vývoj současného spisovného českého jazyka*, Brno 1926, s. 36; Pavel VÁŠA, *O barokní češtině*, Věstník České akademie věd a umění 60, 1951, s. 69–78; Alois JEDLIČKA, *Vývojová dynamika současné spisovné češtiny*, Naše řeč 52, 1969, č. 2–3, s. 79–94, zde s. 80; František CUŘÍN, *Vývoj spisovné češtiny*, Praha 1985, s. 68.

2 Tuto skutečnost dokumentuje například Jurij KIRILLOV, *K pronikání nářečních prvků ve spisovné češtině v 18. století*, in: Slavistika v moderním světě, Červený Kostelec 2008, s. 281–287.

3 Například: Bohuslav HAVRÁNEK, *Vývoj spisovného jazyka českého*, in: Československá vlastivěda, řada II (Spisovný jazyk český a slovenský), Praha 1936, s. 1–144, zde s. 68–70.

a Maxmiliána Šimka.⁴ Současná lingvistická historiografie⁵ hodnotí českou jazykovou situaci v 17. a 18. století objektivněji — všímá si i některých pozitivních faktorů ve vývoji tehdejší češtiny, ale podle našeho soudu ještě stále, v duchu staršího přístupu k tomuto dějinnému období, poněkud přeceňuje význam prvních fází českého jazykového obrození, tj. doby zhruba od nástupu Josefa II. do konce napoleonských válek a často ještě dále. Tento příspěvek má pohled na počátky moderních dějin češtiny zpřesnit tím, že se je pokusí dokreslit poměry v nejreprezentativnější sféře jazykové aktivity každého národního⁶ společenství — v tištěných textech.⁷

KNIŽNÍ PRODUKCE PODLE JAZYKŮ

Možnosti rozvoje literatury a vůbec vyšší kultury pěstované v národních jazycích byly v českých zemích druhé poloviny 18. století ovlivněny příznivým demografickým vývojem a jeho hospodářskými důsledky.⁸ Podle prvního centrálně organizovaného sčítání lidu, které bylo provedeno v roce 1754, žilo v českých zemích celkem 3 012 134 obyvatel.⁹ Teprve nyní, v polovině 18. století, se tedy podařilo opět dosáhnout demografického stavu, který je předpokládán pro počátek 17. století, tj. pro dobu těsně před třicetiletou válkou (s jejími neblahými následky v lidském, kulturním i hospo-

-
- 4 O Pohlovi, autorovi často citovaného díla *Prawopisnost Řeči Čechské, Ředlně založená, tež y důkazmi obraňená* (Viedeň 1786): Tilman BERGER, *Dobrovský und die Orthografiereformer seiner Zeit*, in: Karolina Skwarska — Vladimír Vavřínek (edd.), *Josef Dobrovský — Fundator studiorum slavivorum*, Praha 2004, s. 393–402.
- 5 Alexandr STICH, *Česká spisovnost a nespisovnost — kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století)*, in: Jana Jančáková — Miroslav Komárek — Oldřich Uličný (edd.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, Praha 1995, s. 49–56; James D. NAUGHTON, *Kontinuita spisovné češtiny v próze 18. století*, *Studia Comeniana et historica* 25, 1995, č. 53, s. 40–54; Dušan ŠLOSAR — Radoslav VEČERKA — Jan DVOŘÁK — Petr MALČÍK, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, Brno 2009, s. 91–102.
- 6 Termínů *národní* v titulu tohoto příspěvku i jinde používám pouze pracovně — při vědomí, že dnešní obsah termínů *národ*, *národní* se ustálil až v průběhu 19. století (Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009, s. 18 i jinde).
- 7 Walter J. ONG, *Technologizace slova: mluvená a psaná řeč*, Praha 2006, s. 146–148.
- 8 Jazykovou situaci ve sledované době přehledně shrnuje Pavel BĚLINA, *Die tschechische Sprache, politische Realität und gesellschaftliche Praxis in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, in: Josef Ernst (ed.), *250 Jahre Fremdsprachenausbildung im österreichischen Militär am Beispiel des Tschechischen*, Wien 2003, s. 93–97. Viz též vystižení jazykové situace v konkrétní české lokalitě in: Tilman BERGER, *Užívání češtiny jako úředního jazyka v druhé polovině 18. století na příkladě města Chrudimě*, in: Václav Petrbock — Radek Lunga — Jan Tydlidát (edd.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, Boskovice 1999, s. 43–78.
- 9 Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 24n a 256; Václav SEKERA, *Nejstarší data o národnosti v našich zemích*, *Demografie* 23, 1981, s. 193–206, zde s. 201.

dářském smyslu).¹⁰ I když nemáme žádné přesné údaje o etnicitě, respektive obcovacím jazyku obyvatel českých zemí v roce 1754 ani v následujících desetiletích, lze předpokládat, že osob užívajících češtinu jako základní komunikační kód v uvedeném úhrnu počtu obyvatel bylo, podobně jako o sto let později, přibližně 65 % (tj. necelé 2 000 000), zatímco němčinu preferovalo asi 35 % obyvatel, zejména ve větších městech, v pohraničí Čech a Moravy a dále v rakouském Slezsku. Druhá polovina 18. století pak přinesla ještě další nárůst počtu obyvatel — k roku 1785 obývalo české země již 4 250 000 lidí (tedy asi o milion a čtvrt víc, než ukázalo sčítání z roku 1754). Příčinou tohoto demografického skoku byla vyšší efektivita zemědělství, zejména díky zavádění modernějších metod hospodaření, a také pokrok v hygieně a nejzákladnější zdravotnické péči. Důsledkem populačního rozvoje byl pak známý tlak na vrchnost a panovníka, aby modifikovali dosavadní právní normy a umožnili svým poddaným volné stěhování za prací, mimo jiné do měst jako kulturních center, podporujících a integrujících veřejný život, včetně jeho jazykové stránky.

Abych získal alespoň relativně věrohodná data o jazykovém charakteru české knižní produkce ve druhé polovině 18. století, vy excerpoval jsem katalogy starých tisků v pražské Národní knihovně a ve Vědecké knihovně v Olomouci.¹¹ Za české země jsem v této sondě pokládal území Čech, Moravy a Slezska, které zůstalo pod vládou rakouských Habsburků po tzv. vratislavském míru (1742). Za knihu jsem ve shodě s knihovnickou terminologií pokládal „neperiodický tištěný dokument ve formě svazku“,¹² a to bez ohledu na to, zda je či není v rámci konkrétního knihovního fondu fyzicky svázán s jinými tituly a katalog jej uvádí pod společnou signaturou (rozhodujícím faktem byla existence titulního listu se základními údaji). Pro kvantitativní vystižení knižní produkce jsem z katalogů excerpoval knihy vydané (podle údaje na titulním listu) v letech 1751, 1761, 1771, 1781 a 1791 a pro porovnání jsem ještě sestavil přehled knih vydaných v roce 1701. Ze získaného souboru dat jsem vyřadil tyto položky:

- 1) duplikované tituly (v rámci jednoho knihovního fondu a takové, které jsou zároveň ve fondu pražské i olomoucké knihovny)
- 2) tituly bez údaje o místě vydání a zároveň i tituly, které byly podle údaje uvedeného přímo v knize vydány ve dvou nebo více lokalitách zároveň (například *Prag und Leipzig: in der von Schönfeld-Meißnerschen Buchhandlung*)

¹⁰ Eduard MAUR, *Populační důsledky třicetileté války*, Historická demografie 12, 1987, s. 137–152; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 104.

¹¹ Excerpce katalogů byla výhodná zejména proto, že tyto zdroje (na rozdíl od bibliografií) dokládají existenci konkrétních knižních souborů přímo „v terénu“, na konkrétních místech — v tomto případě v Praze a Olomouci jako významných kulturních centrech s univerzitním zázemím.

¹² ČSN ISO 2789. *Dokumentace a informace — Mezinárodní knihovnická statistika*, Praha 1997 (odstavec 2.2.3). Do souboru jsem tedy nezařadil tituly, které vyhovovaly definici periodika, tj. „nepřetržitě řady vydávané s pravidelnou nebo nepravidelnou periodicitou po předem neurčitou dobu pod stejným názvem“, kdy „jednotlivá vydání v řadě jsou za sebou očíslována nebo je každé vydání očíslováno“ (tamtéž, odstavec 2.2.16.2). Z našeho souboru jsem vyřadil noviny, časopisy a ročenky, ale po úvaze jsem v souboru ponechal kalendáře. Za „knihu“ jsem dále považoval i kramářské a příležitostné tisky (pokud obsahovaly údaj o roku a místě vydání).

- 3) knihy tištěné více než jedním jazykem, například slovníky jako *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-, deutsch- und lateinischen Sprache* z roku 1791 od F. J. Tomsy.

Jsem si vědom, že výpovědní hodnota údajů získaných analýzou dvou knihovnických fondů (byť obě knihovny patří k největším v českých zemích) má jisté limity — při budování obou knihovnických fondů působily vedle faktorů předpokladatelných (například větší zastoupení knih vydaných v působištích obou knihoven nebo preferování odborné literatury, které vyplývalo z vazby obou knihoven na univerzitní prostředí) také faktory spíše náhodné, například začlenění rozsáhlejších knihoven budovaných systematicky a podle osobních zájmů konkrétními jednotlivci, kteří pak knihy odkázali knihovně, nebo převzetí knihoven ze zrušených klášterů. Neopominutelnou nevýhodou je také poněkud menší soubor titulů, který vyhodnocuji (ve srovnání se soubory, které lze získat z bibliografických databází).

Naopak výhodou přístupu, jenž byl zvolen, může být fakt, že knihovní fond je souborem knih, které jsou soustředěny a užívány na konkrétním místě, a do určité míry tedy ilustrují vzdělávací možnosti a také potřeby místní čtenářské obce. Takto koncipovaný výzkum také umožňuje kvantitativně porovnávat produkci z českých zemí se souborou knižní produkci importovanou ze zahraničí, která je rovněž součástí konkrétního knihovnického fondu. Metodu analýzy knihovnických fondů jsem zvolil také proto, aby bylo možné porovnání takto získaných dat s daty z *Knihopisu — soupisu českojazyčných tisků do r. 1800* a *Bibliografií cizojazyčných bohemikálních tisků*,¹³ a tedy i zjištění, zda lze fondy dvou velkých českých knihoven pokládat za výřez z celkové české knižní produkce, která zachovává proporční poměry mezi knihami, zejména pokud jde o užitě jazyky.

V pěti vzorcích knižní produkce druhé poloviny 18. století bylo celkem 654 knižních titulů. Zastoupení jednotlivých jazyků uvádím v následující tabulce (doplňuji též kontrolní vzorek produkce z roku 1701):

	1701	1751	1761	1771	1781	1791
latina	52	69	58	61	48	10
	66,6 %	62,2 %	62,4 %	51,7 %	27,6 %	6,3 %
němčina	14	27	20	42	103	112
	17,9 %	24,3 %	21,5 %	35,6 %	59,2 %	70,9 %
čeština	11	14	13	13	20	28
	14,2 %	12,6 %	14 %	11 %	11,5 %	17,7 %
jiné¹⁴	1	1	2	2	3	8
	1,3 %	0,9 %	2,1 %	1,7 %	1,7 %	5,1 %
Σ	78	111	93	118	174	158
	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

13 Také zmíněné bibliografické databáze mají však jako zdroj poznání jisté drobné nedostatky — viz Jan ANDRLE, *Česká národní retrospektivní bibliografie jako pomůcka a výzva pro literární historii*, *Česká literatura* 60, 2012, č. 6, s. 903–930.

14 V této kategorii je zastoupena nerozsáhlá, ale zároveň nezanedbatelná produkce francouzsky a italsky psaných knih, ale také produkce v hebrejštině, u níž lze počínaje osmdesátým

Z uvedeného přehledu vyplývá, že celkový objem české knižní produkce se během 18. století, pokud můžeme soudit z fondů dvou velkých českých knihoven, zvýšil asi na dvojnásobek, z toho ve druhé polovině století zaznamenáváme nárůst asi o 50 %. Dočasné zvýšení produkce, patrné ve vzorku z roku 1781, jistě odráží omezení cenzury po nástupu Josefa II., zatímco mírný pokles produkce v šedesátých letech 18. století (ověřený i v sondách do knižní produkce z let 1762–1765, jež je součástí fondu olomoucké Vědecké knihovny) lze vyložit jako důsledek sedmileté války (1756–1763) a následného hospodářského oslabení Rakouska.

Jako jazyk tištěných knih posiluje ve sledovaném období především němčina — za pozornost stojí zejména nárůst podílu německých knih v celkové knižní produkci z 35,6 % na 59,2 % při srovnání údaje z let 1771 a 1781.¹⁵ Latina jako jazyk tištěných knih v téže době, zejména v důsledku známých administrativních zásahů Josefa II.,¹⁶ významně oslabuje, a přestává tedy být činitelem, který bránil němčině v pronikání do vyšších komunikačních sfér (a tedy faktorem, který „neutralizací“ konkurenčního národního jazyka nepřímo prospíval i češtině — srov. analogickou situaci v Uhrách, kde latinskojazyčná administrativa pozdržela hungarizaci slovanských etnik).¹⁷ Knižní produkce v češtině až do devadesátých let 18. století spíše stagnuje a ani potom svým objemem ani zdaleka neodpovídá skutečnému podílu osob, které byly schopny číst česky, na předpokládaném počtu konzumentů literatury.¹⁸

mi lety 18. století (jistě v souvislosti s toleranční politikou Josefa II. a jeho nástupců) konstatovat kvantitativní nárůst.

- ¹⁵ Podobnou tendenci ukazuje i srovnání mých údajů s údaji v *Bibliografii cizojazyčných bohemikálních tisků 1501–1800*, dostupné on-line na: <http://clavius.lib.cas.cz/katalog/> [náhled 5. 11. 2016]. Mezi cizojazyčnými bohemiky vydanými v roce 1701 (celkem 61 titulů) je 22 knih německojazyčných (36,1%) a ve druhé polovině 18. století se zastoupení německých knih vyvíjí takto: 1751 — 32 titulů ze 108 evidovaných cizojazyčných bohemik (tj. 29,6%), 1761 — 35 titulů z opět 108 (32,4%), 1771 — 50 titulů ze 139 (36%), 1781 — 97 titulů ze 167 (58,1%), 1791 — 91 titulů ze 115 (79,1%).
- ¹⁶ Na některé důsledky josefínských reforem, které se z hlediska češtiny jeví jako relativně pozitivní, upozorňuje Dmitrij TIMOFEJEV, „...čeština ve většině okresů země je stále ještě nezbytná...“: *existoval jazykový program v nařízeních Josefa II. pro země Koruny české?*, Cornova — Revue České společnosti pro výzkum 18. století a Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 3, 2013, č. 1, s. 63–82.
- ¹⁷ Ondřej BLÁHA, *Jazyky střední Evropy*, Olomouc 2015, s. 23 (tam i další literatura). Také zde přináší srovnání s *Bibliografií cizojazyčných bohemikálních tisků* (viz výše v pozn. 15) obraz podobný tomu, který přinesl můj výzkum knihovních fondů — databáze eviduje k roku 1701 celkem 26 latinskojazyčných tisků ze 61 cizojazyčných bohemik, vydaných v českých zemích (podíl 42,6%). Dále se zastoupení latinskojazyčných tisků vyvíjelo takto: 1751 — 41 titulů ze 108 cizojazyčných bohemik (tj. 38%), 1761 — 42 titulů ze 108 (38,9%), 1771 — 60 titulů ze 139 (43,2%), 1781 — 38 titulů ze 167 (22,8%), 1791 — jen 4 tituly ze 115 (3,5%).
- ¹⁸ Srov. též detailní vyhodnocení produkce konkrétního vydavatele: Monika VEVEŘKOVÁ, *Rozbor produkce jezuitské tiskárny v Praze (1635–1773) z jazykového hlediska*, in: Jitka Radimská (ed.), *Jazyk a řeč knihy: k výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, České Budějovice 2009, s. 87–94.

Podobnou tendenci naznačují i výsledky podrobné analýzy skladby knihoven v pozůstalostech pražských měšťanů z 18. století, kterou provedl J. Pokorný.¹⁹ Autor ukázal, že po celé sledované období (tj. 1701–1784) nedosahovalo zastoupení českojazyčných knih v měšťanských knihovnách ani 10 %. Relativně nejvíce českých knih bylo zastoupeno v pozůstalostech žen, naopak nejméně jich vlastnili obchodníci. Pokud jde o tematiku českých knih, převažovala literatura náboženská (57 % knih) nad světskou (43 %). Nejrozsáhlejší knihovny si v 18. století budovali úředníci, kteří byli zároveň — rozumějme mezi neduchovními osobami v Praze — největšími konzumenty literatury latinskojazyčné.²⁰

Výraznější proměna v poptávce po českojazyčných knihách (a tedy i v jejich produkci) nastala, jak ukázala naše předběžná sondáž ve fondu Vědecké knihovny v Olomouci, až ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století. Teprve tehdy se podíl český tištěných knih v celkové produkci začal blížit hodnotě 50 %, a tedy teprve dobu před polovinou 19. století můžeme považovat za dějinný moment, kdy se čeština již zcela zřetelně vracela do role jazyka funkčně úplného (a tím se definitivně stala, jak ukazuje stav jejího stylového rozrůznění,²¹ až na přelomu 19. a 20. století).

Velmi nejistou situaci češtiny jako jazyka tištěné produkce českých zemí druhé poloviny 18. století uvidíme ještě ve výraznějším světle, zvážíme-li, že značný kulturní vliv (jako faktor ovlivňující i jazykové cítění čtenářů) měly knihy, které byly do českých zemí importovány ze zahraničí. Například ve fondu Národní knihovny jsem identifikoval (po odstranění duplikovaných položek, dále položek s neuvedeným místem nebo rokem vydání a titulů vícejazyčných) celkem 465 knih vytištěných mimo Čechy, Moravu a rakouské Slezsko v roce 1701 (dále tyto knihy pro přehlednost označuji jako „zahraniční“, i když byly tištěny například ve Vídni nebo v Pešti, tj. uvnitř habsburské říše), dále 634 zahraničních knih vytištěných v roce 1751 a 1 205 zahraničních knih vytištěných v roce 1791.

Po vyhodnocení tohoto souboru z hlediska jazyka konkrétního starého zahraničního tisku jsem dospěl k obrazu, který celkem odpovídá proměňujícím se poměrům v produkci české. Zastoupení latiny ve třech souborech zahraniční knižní produkce postupně klesá — z 61,9 % latinských tisků mezi knihami z roku 1701 na 47,6 % mezi tisky z roku 1751 a konečně na 13,5 % mezi tisky z roku 1791.

Podíl zahraniční produkce v němčině, opatřované jistě ve shodě s recepčními možnostmi a zájmem správců a čtenářů knihoven, naopak v průběhu 18. století výrazně stoupá — z 24,8 % německých tisků mezi všemi knihami vydanými mimo české země roku 1701 (a postupně zařazenými do fondu dnešní Národní knihovny) přes 33 % německých tisků z roku 1751 až k 62,9 % německých tisků mezi zahraničními knihami z roku 1791. Dodejme, že absolutní počet německojazyčných tisků, vydaných jen v roce 1791 v zahraničí a soustředěných v dnešní Národní knihovně v Praze, je 758. I za předpokladu, že část z těchto tisků se mohla do českých zemí a do fondu knihovny do-

19 JIŘÍ POKORNÝ, *Receptce české literatury v Praze v 18. století*, Pražský sborník historický 32, Praha 1989, s. 83–102. Úbytek českých knih v soukromých knihovnách (počínaje padesátými léty 18. století) autor konstatuje na s. 89.

20 Tamtéž, s. 90–91.

21 D. ŠLOSAR — R. VEČERKA — J. DVOŘÁK — P. MALČÍK, *Spisovný jazyk*, s. 118–119.

I při vědomí určitých limitů tohoto výzkumu (zmíněných výše) lze konstatovat, že zhruba tři čtvrtiny české knižní produkce byly ve sledovaném období vydány v Praze (pro srovnání: z 18 514 titulů, vydaných v České republice roku 2015, vyšlo v Praze jen 8 693 knih, tj. 47 %). Přechodně se však ve druhé polovině 18. století na knižní produkci patrněji účastnila i „venkovská“ kulturní centra — v padesátých až sedmdesátých letech 18. století je neopominutelný podíl Olomouce, který můžeme s jistotou spojit s aktivitou tamní univerzity (ta byla roku 1778 přestěhována do Brna a následně roku 1782 vrácena do Olomouce jen jako lyceum). Výrazný je nárůst vydavatelské aktivity v Brně v osmdesátých a devadesátých letech 18. století, který navazuje na současný hospodářský a kulturní vzestup této moravské metropole. Ke skutečné „decentralizaci“ české knižní produkce došlo až opět v době kolem poloviny 19. století — podle našeho odhadu, založeného na sondáži ve fondu Vědecké knihovny v Olomouci, se teprve tehdy produkce mimopražských vydavatelství (v Hradci Králové, Litomyšli, Plzni, Jindřichově Hradci, německá nakladatelství v Litoměřicích aj.) začala výrazněji uplatňovat, když pokryla stabilně asi 30 % celkové produkce knih (i přes současný rozvoj vydavatelské aktivity v Praze), a tím mimo jiné přispěla i k počestění produkce.

Důležitost mimopražských vydavatelů pro udržení kontinuity českojazyčného tisku i v době, kdy byli kulturně a čtenářsky aktivní obyvatelé českých zemí bohatě zásobeni zejména německojazyčnou produkcí importovanou ze zemí za hranicemi Čech, Moravy a rakouského Slezska, byla opravdu velká. Ilustrují to data z *Knihopisu* (Soupisu českojazyčných tisků do r. 1800):²² v roce 1751 bylo podle *Knihopisu* z celkem 41 evidovaných českojazyčných knih vydáno v Praze 15 (36,7 %, tj. podstatně méně než půl století předtím, tj. roku 1701, kdy měly knihy vydané v Praze na celkové produkci podíl 62,8 %). V roce 1761 bylo z celkových 52 českojazyčných knih vydáno v Praze 24 titulů (46,2 %), v roce 1771 to bylo 22 knih z 69 (31,9 %), v roce 1781 bylo v Praze vydáno z celkem 81 knih jen 25 (30,9 %) a v roce 1791 to bylo 32 knih (31,7 %) z celkových 101 jazykově českých knih.²³

„Venkovští“ vydavatelé na různých místech Čech, Moravy a Slezska vytiskli v roce 1751 celkem 21 českých knih (51,2 % z celkové produkce), v roce 1761 17 knih (32,7 % z celkové produkce českých knih; z toho 8 bylo vydáno v Jindřichově Hradci), v roce 1771 24 knih (34,8 %; nejvíce v Litomyšli), v roce 1781 29 knih (35,8 %; nejvíce v Litomyšli a v Olomouci) a v roce 1791 27 knih (26,7 %; nejvíce v Olomouci, Brně a Litomyšli). Jazyková skladba produkce mimopražských nakladatelů však byla jistě, jak platí i v jiných odvětvích kultury, ovlivněna spíše komerčními aspekty věci než vlastenectvím či nějakými jinými ideovými záměry — produkce závisela na schopnosti a vůli publika číst v určitém jazyce. To samozřejmě platí i tehdy, sledujeme-li latinskojazyčnou, německojazyčnou a také například francouzskojazyčnou produkci českých nakladatelů.

Neopominutelný — a v pracích o dějinách češtiny málo zdůrazňovaný — je také význam českojazyčných tisků slovenské, respektive uherské provenience.²⁴ Kulturně

22 On-line: <http://aleph.nkp.cz> [náhled 20. 8. 2016].

23 Srov. též J. POKORNÝ, *Recepte české literatury*.

24 Lubomír ĎUROVIČ, *Slovenská vývinová línia spisovnej češtiny*, in: Otakar Mališ — Petr Mareš — Jiří Hasil (edd.), *Pocta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze*, sv. 1, Praha 1998, s. 43–52.

a intelektuálně aktivní vrstvy obyvatelstva dnešního Slovenska byly po celé 18. století (a předtím rovněž) daleko méně germanizované, než byly kulturně aktivní vrstvy obyvatelstva v českých zemích. Ke kvantitě a místy i ke kvalitě českojazyčné produkce na Slovensku přispívalo také konfesijní napětí mezi katolickou a evangelickou církví (katolíků bylo na dnešním Slovensku asi 71 %, evangelíků pak 29 %).²⁵ O podobném kulturně plodném napětí nelze v případě českých zemí, jež byly ve druhé polovině 18. století téměř rekatolizované, uvažovat. Podíl českojazyčných tisků slovenské, respektive uherské provenience na celkové produkci je k roku 1751 sice jen 4,8 %, ale k roku 1761 už 17,3 %, k roku 1771 je to 23,2 %, k roku 1781 24,7 % a k roku 1791 pak 32,7 %. Největším producentem českojazyčných knih katolického zaměření byla až do svého přeložení do Budína roku 1777 jezuitská univerzita v Trnavě a dále tiskárny ve Skalici, zatímco největším producentem knih zaměřených evangelicky byly tiskárny v Bratislavě.

* * *

Z vyhodnocení bibliografických dat, která nastiňují základní rysy čtenářské i vydavatelské aktivity v českých zemích druhé poloviny 18. století, vyplývá, že zatímco němčina jako jazyk knižní produkce ve sledované době silně posilovala, mimo jiné za přispění importované německojazyčné literatury, která svým objemem i obsahovou rozmanitostí a závažností daleko převyšovala celou českou produkci (latinskou, německou i českou), čeština se v této době nacházela v situaci dosti složité a nejisté. Frekvence a kulturní vliv českých knih byly ve druhé polovině 18. století menší, než uvádí tradiční školní výklad o národním obrození, který začátek panování Josefa II. spojuje s rozhodujícím (pozitivním) obratem v situaci českého národa a jazyka.²⁶ Paradoxně právě v josefínském období s jeho racionalizačními tendencemi a omezením role církve jako kulturního činitele (a s omezením role latiny) se čeština jako jazyk vyšší kultury ocitla v krizi zřejmě skutečné a větší, než byla ta, která se předpokládá a dokumentuje pro mnoho předcházejících desetiletí 18. století, tj. například pro dobu panování Marie Terezie.²⁷ Významným prvkem, který nakonec přispěl k udr-

²⁵ Pavel Josef ŠAFAŘÍK, *Slovanský národopis*, Praha 1955 [1849], s. 147.

²⁶ Detailně a za využití pojmového aparátu sociolingvistiky analyzuje josefínskou jazykovou politiku, která byla založena prorakously a denacionalizačně (avšak nikoli protičesky), Václav VELČOVSKÝ, *Nesoužití: česko-německá jazyková politika 18.–20. století*, Praha 2014, s. 62–72.

²⁷ Fakt, že existence češtiny je v jejich době ohrožena více než kdy předtím, prožívali na přelomu 18. a 19. století i čeští vlastenci. I když přijmeme skutečnost, že textový žánr „obrana jazyka“ byl dobově módní a podléhal určitým rétorickým stereotypům (tj. není nikdy skutečnou „zprávou“ o stavu jazyka a komunikace v dané době), lze v obranách z této doby (například ve srovnání se starší *Rozpravou krátkou, ale pravdivou* Bohuslava Balbína) nalézt rysy zvláštní naléhavosti podbarvené již skutečně nacionalistickými myšlenkami. Analýzu žánru „obrana jazyka“, včetně jejich typologie na základě užití argumentace, podal Miroslav HROCH, *Na prahu národní existence: touha a skutečnost*, Praha 1999, s. 137. Dále viz například Manuela MACIOŁEK, *Problematyka tożsamości narodowej w czeskich apologiach języka ojczystego końca XVIII wieku*, *Slavica Wratislaviensia*, sv. 154, 2011, s. 133–147.

žení a následné resuscitaci češtiny jako jazyka ambicióznějších textů,²⁸ byli zřejmě hlavně mimopražští producenti českých knih — jednak čeští, moravští a slezští, jednak slovenští.

RÉSUMÉ:

The paper attempts to document the ratio in the temporal and local contexts between the 'literary' languages used in the books printed in Bohemia, Moravia and Silesia in the second half of the 18th century, that is the national/ethnic languages German and Czech (and exceptionally others), and supranational Latin. The analysis is based on data obtained by statistical evaluation of research in the National Library in Prague and the Scientific Library in Olomouc (the data from the two collections were merged, duplicated, some items unsuitable for methodological reasons were removed, and the aggregate was hand-sorted and categorised). Five pieces of research were conducted on the Czech literary production in each decade, 1751, 1761, 1771, 1781, and 1791 (the average number of titles in each study is around two hundred), and another study served to compare the acquired data with the situation in a more remote period in 1701. The author determines the ratios between German, Czech and Latin in the book production as follows: 1) In relation to the time when a book was published; here the author attempts to relate the statistical data to well-known cultural-historical and linguistic facts. 2) In relation to the place or publisher — here the focus is on a comparison between the linguistic aspects of the production in and outside Prague (Hradec Králové, Kutná Hora, Olomouc, Slovakia).

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D., je odborným asistentem na Katedře bohemistiky FF UP v Olomouci. Zabývá se sociolingvistickými aspekty dějin slovanských jazyků, především kontakty mezi jazyky a fenoménem gramotnosti, a dále otázkami spisovného jazyka a onomastikou (ondrej.blaha@upol.cz).

28 Ambicióznost a vůbec umělecké a jazykové kvality textů by ovšem bylo možno posoudit jen při podrobnějším studiu knižní produkce (nejlépe jednotlivých titulů), které jsem zatím neprovedl. Kvalitativní vzestup česky psané literatury ale konstatují příručky o dějinách češtiny, například D. ŠLOSAR — R. VEČERKA — J. DVOŘÁK — P. MALČÍK, *Spisovný jazyk*, s. 114–116.